

Els esclaus de la casa del Temple de Barberà de la Conca (segles XIII-XIV)

Josep M. Sans i Travé

• **Els esclaus de la casa del Temple de
• Barberà de la Conca (segles XIII-XIV)**

• Josep M. **Sans i Travé**

• *sanstrave@gmail.com*

• **Resum:** La manca d'ingressos al Temple de «frades dels serveis»
• i de la reducció a l'esclavitud dels presoners de guerra després
• de l'expansió territorial a Mallorca i València, van motivar que
• l'orde a partir de la segona meitat del segle XIII, especialment,
• adquirís esclaus en els mercats per tal de contribuir a assumir
• les tasques domèstiques, agrícoles i ramaderes de les seves
• comandes. En aquest sentit s'aporten i analitzen vuit compres
• d'esclaus per part de la casa de Barberà entre 1249 i 1278.
• També s'exposa la situació dels esclaus de la comanda durant
• el procés que sofriren els templers entre 1307-1312.

• **Paraules clau:** Templers, casa de Barberà, esclaus, procés del
• Temple, destinació dels béns de l'orde del Temple.

• **Introducció**

El 1999, sota els auspicis del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC), s'organitzà un Col·loqui Internacional dedicat als esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana, a la seu de la Institució Milà i Fontanals de Barcelona, els dies 27-29 de maig. Hi vaig participar amb una aportació general sobre els esclaus que varen posseir els templers a les diverses comandes de la província catalana del seu orde.¹ Aquest aspecte dels ordres militars, segons els nostres coneixements, no havia estat estudiat per la historiografia. Si bé és cert que pocs anys abans (1991), l'historiador anglès J. Forey havia dedicat un treball al rescat de captius de l'Islam, entre els quals s'hi comptaven diversos frades del Temple i s'hi referenciava, al contrari del que volem tractar aquí, el tema dels templers i els esclaus.² També Maria Teresa Ferrer i Mallol en parlava en el seu

Castell de Barberà de la Conca
(Autor Pere Català Roca)

treball sobre la redempció de captius als dominis dels monarques catalans en el segle XIV.³ Recentment n'ha donat alguna notícia Francisco Vicente Navarro en el seu treball sobre els ordes militars a la frontera meridional dels regnes dels monarques catalans.⁴ Fins a la publicació del nostre treball sobre els templers propietaris d'esclaus, presentat a l'esmentat Col·loqui Internacional sobre els esclaus i lliberts a l'edat mitjana de 1999, i publicat l'any següent,⁵ poc s'havia escrit sobre aquest aspecte dels templers a casa nostra, llevat d'algunes breus referències de Miret i Sans,⁶ Alan J. Forey⁷ i jo mateix.⁸ La possessió d'esclaus per part dels ordes militars darrerament ha estat tractat per Ana Echevarria Arsuaga sobre l'orde militar de Sant Jaume en els segles XII-XIII en els seus hospitals.⁹ Així mateix una visió general sobre els esclaus que servien en els convents templers ha estat elaborada per Cristian Guzzo.¹⁰

El context social i econòmic

Com bona part dels ordes monàstics de l'època, el manteniment de les comunitats responia a les propietats amb què havien estat dotats els monestirs o les cases en el moment de la seva fundació i amb l'acreciment del patrimoni que amb els anys anaren constituint, principalment relacionat amb l'explotació agrària i ramadera, engrandit sovint amb la propietat de petits centres preindustrials, com ara molins, forns o teuleries. Inicialment, les terres que eren explotades directament per la comunitat es conreaven amb els frares sergents i també amb l'ajut de donats que s'haguessin integrat amb vincles més forts a la casa i haguessin decidit habitar a la seu de la comanda o en altres llocs i propietats de l'orde.

Als convents dels ordes religiosomilitars els succeí una situació similar a la que hagueren de sofrir els monestirs d'altres ordes. Agustí Altisent ha donat una visió sobre aquesta problemàtica al monestir de Poblet a partir del segle XIII que creiem que fou equiparable a la que hagué d'aguantar també la casa templa de Barberà.¹¹ Altisent argumenta que les bases econòmiques del seu cenobi a la segona meitat del segle XII se cenyien a l'explotació directa de les terres del terme i de les diverses granges que anava constituint a llocs més llunyans, als guanys derivats de la ramaderia i a la percepció dels censos i rendes provinents dels establiments emfitèutics i dels contractes de parceria i dels procedents de l'exercici de la jurisdicció d'alguns llocs. Per a l'explotació directa del seu patrimoni agrícola i ramader, Poblet utilitzava principalment els conversos, que en els moments que els conreus necessitaven més atenció eren ajudats també pels monjos.¹² Així mateix, Altisent continua exposant que a partir de començament del segle XIII, degut a la crisi que sofrí el cenobi a causa de la baixa de vocacions de monjos conversos, com a conseqüència, d'una banda del millorament de les condicions i del nivell de vida de l'entorn més immediat i, per l'altra, de l'atracció que representà per a molts homes desitjosos d'abraçar la vida religiosa l'existència dels nous ordes mendicants.¹³ Per tal, doncs de pal·liar la manca de mà d'obra, representada, com hem apuntat, en el període anterior pels germans conversos, Poblet va canviar la seva política inicial d'explotació amb la utilització d'esclaus, més visible a partir de la meitat de l'esmentat segle. Així, el 1243 consten com a propietat del monestir quatre sarraïns, els quals anaven amb un

converters a Pira i el grup fou assaltat per uns homes de l'Espluga de Francolí.¹⁴ El mateix autor afirma que entre 1251-1277 el monestir va adquirir setze sarraïns per a diverses seccions de treball del cenobi.¹⁵

Sobre els ordes militars se n'hi ha d'afegir una altra causa que tingué un especial relleu: ens referim a les campanyes militars del segle XIII, primer a l'illa de Mallorca (1229), especialment a les de recuperació del regne de València (1233-1245) i a l'esclafament de les revoltes i insurreccions sarraïnes sobretot a la frontera meridional, on hi participaren activament els ordes del Temple i de l'Hospital, que comportaren per ambdós el benefici d'apropiar-se de diversos esclaus, com ho palesa que a les comandes templeres més meridionals, el seu nombre fos molt superior a les septentrionals: així, si tenim present l'inventari de 1289, publicat primer per Joaquim Miret i Sans el 1911¹⁶ i amb posterioritat, amb algunes rectificacions, per jo mateix,¹⁷ confirmen el que acabem de dir, a Alfambra hi consten 12 captius, a Vilel, 18 captius, a Cantavella, 22 captius, a Castellot, 13 captius, a Orta, 23 captius, a Miravet, seu provincial, 43 sarraïns captius i 2 de batejats, mentre que a Osca n'hi havia només 8, i Corbins només n'hi consten 4 el 1300.¹⁸ Casos excepcionals, d'altra banda, foren les comandes de Montsó i Gardeny, que havien estat seu provincial, on el seu nombre era molt superior, doncs a la primera n'hi havia 48 i una captiva i a la segona se n'hi comptaven 43.

Cal tenir present que l'aprofitament en el botí per part dels templers de la seva participació en les campanyes militars dels comtes catalans, ja va ser exercida des del moment que es van instal·lar en el territori català, en base del privilegi que Ramon Berenguer IV els concedí el mes de desembre de 1146, des d'Osca, reconeixent-los-hi específicament la propietat dels sarraïns, tant els que portessin d'altres parts com els que aconseguissin com a fruit de botí de guerra a les terres andalusines.¹⁹ Aquest privilegi, doncs, donava la possibilitat als templers d'apropiar-se en les campanyes militars en les que participessin dels presoners que fossin reduïts a l'esclavitud, com en efecte degué esdevenir.²⁰

D'altra banda, no sembla que amb el resultat de les adquisicions per la participació en les campanyes militars els templers tinguessin els esclaus suficients que les seves explotacions i convents necessitaven, motiu pel qual hagueren d'ampliar el seu nombre amb compres,

principalment als llocs de mercat i també a mercaders especialitzats en aquest tipus de comerç.

Hem de considerar que si bé la documentació d'adquisició d'esclaus s'inicia a partir de la segona meitat del segle XIII (1249), la seva possessió està documentada amb anterioritat, i no al convent central de la comanda a Barberà, sinó a la casa dependent del Rourell. Quan el 29 d'abril de 1248 els templers alienaren el domini que havien constituït al Camp de Tarragona a la venda hi eren inclosos una torre i una casa, els molins, drets i conduccions d'aigua, una albereda, oliveres i terres ermes i conreades, els estris agrícoles, el mobiliari de la casa, així com els objectes litúrgics de la capella, els llibres sagrats i els ornaments sacerdotals, el calze d'argent i les campanes. Es reservaven, però, i exclouïen de la venda els bous i els altres animals, el blat, l'ordi i el mill que encara estaven als camps per collir, a més dels esclaus sarraïns.²¹ Suposem que, atesa l'extensió de les terres i l'escassetat de donats per atendre els tres tipus d'explotacions que hi tenien en aquest sector de la Catalunya Nova, els frares hagueren d'acudir i utilitzar el treball d'esclaus.

Els documents d'adquisició d'esclaus per part de la casa de Barberà

Segurament no tots els esclaus que va disposar la casa de Barberà foren adquirits mitjançant compra, molt probablement algun o alguns foren fruit de donacions de nobles i cavallers de l'entorn més immediat, de contribucions efectuades per nous frares i potser també per la participació de membres de la comunitat en les campanyes militars del segle XIII. Si bé aquesta suposició no està basada en documents, per contra disposem de cinc documents de diversos anys que enregistren aquest tipus de transaccions mitjançant l'aportació de diners. Veiem-ho a continuació:

1.- El primer sarraí esclau que tenim documentat fou comprat a la darrera fira celebrada a Tarragona per fra Berenguer de Castellfolli, segons ho reconeixia a aquesta ciutat el 26 de maig de 1249 el venedor Juan Roberto de Silva.²² L'esclau, que era de raça blanca, s'anomenava «Merchomet» i havia costat al frare 65 sous barcelonesos. Resultà, però, que un tal Arnau de Vernet –probablement el degà de Lleida–²³ reclamà posteriorment aquest esclau al·legant que li pertanyia i que probablement s'hauria escapat, cas que no era infreqüent sobretot en

territoris veïns de la frontera andalusina on més fàcilment podien ser acollits pels seus correligionaris.²⁴ El venedor, però, presentà un document de compra en el que constava que Miquel de Vallseca el 16 de març de 1248, a València, li venia l'esmentat esclau pel preu de 45 sous reials de València, del qual feia constar que «no era fugat ni pertanyia a cap senyor». Així mateix donava com a garant Berenguer Gombau.²⁵ Sembla que amb aquest document de Roberto de Silva presentat als testimonis, el prevere Guillem Sastre, Pere de Fores i Guillem de Segulleres, aquests donaren per legal la possessió per part del temple de l'esclau, d'acord amb el document que redactà el notari de Tarragona Ramon de Vilanova, l'esmentat dia 26 de maig de 1249.²⁶ En tot cas, no coneixem cap document posterior que aporti noves notícies sobre aquest tema.

2.- El 25 d'octubre de 1261, a Vilafranca del Penedès, fra Pere de Montpalau, comanador de Barberà, i el cambrer de la casa fra Berenguer de Portell compraven dos sarraïns anomenats Alí i un altre del qual no apareix el nom, que no eren cristians ni fugats, ni fruit de pau i treva del rei ni de pàries, i segons el costum de Barcelona, als esposos Pere Rosana i Guillelma, residents a Vilafranca, pel preu total de 460 sous barcelonesos.²⁷

3.- El comanador de la casa de Barberà fra Arnau de Timor comprà el 24 d'abril de 1265 a Adam de Salzet, de la Selva, per 101 sous barcelonesos de tern, un sarraí blanc anomenat Azmet, del qual assegurava el venedor que no era fugat. La transacció, feta a costum de Tarragona, era garantida per part del venedor amb la seva persona i els seus béns.²⁸

4.- El 10 d'octubre de 1267, el comanador de Barberà, fra Bernat de Pujalt comprà a Domingo de Lafiguera, mercader resident a Calataiud un sarraí blanc anomenat Abrafim pel preu de 110 sous jaquesos.²⁹ El venedor assegura que «l'esclau no s'orina al llit, ni és robat, raptat ni fugat ni penyorat». Garanteix la venda en qualitat d'avalador de l'operació l'especier Ramon Ros, de la parròquia de Sant Joan de Lleida.

5.- El 22 de novembre de 1267 l'esmentat comanador fra Bernat de Pujalt, a la ciutat de Lleida, comprava al lleidatà Miquel de Vallobar, un sarraí blanc anomenat Fuzers pel preu de 130 sous jaquesos.³⁰ El venedor certifica que l'esclau no s'orina al llit, ni es «*toltus nec raptus nec furatus*». Així mateix confessa que no és procedent de una acció relacionada amb la pau i treva dels reis

d'Aragó i Castella, que no està endimoniat ni «*gutacadens*» ni és estúpid ni cristià, sinó que és sarraí, fill de sarraí i sarraïna. Fou avalador de l'operació Guillem Zoquet, pelleter de Lleida. Redactà la transacció Pere Desclerc, per autoritat de Berenguer Rodó, notari de Lleida.

6.- El 2 de gener de 1268 el comanador de la casa del Temple de Barberà, fra Bernat de Pujalt, comprà pel preu de 280 sous barcelonesos de tern dos sarraïns al vallenc Guillem de Fuertola. Redactà el document Pere de Puig, notari de Valls pel rector i notari públic de la vila Guillem d'Alaric.³¹

7.- El 20 de juliol de 1275, a Montblanc, el comanador de la casa de Barberà, fra Arnau de Timor, comprà a Berenguer de Vilagran i Pere Codina un sarraí llord, que «no era ni robat ni fugat ni imbècil ni endimoniat i que no «*cacat vel mingit in lecto*».³² S'anomenava Alí i era fill de sarraí i sarraïna, i amb la persona anaven també inclosos els seus béns. El comanador va pagar 500 sous barcelonesos de tern. Foren testimonis de la compra-venda Pere Marçal, Pere Nebot i Domènec Rossell, notari de Montblanc. Ho va escriure Bernat Sastre per autorització del notari públic de la vila el rector Joan de Guàrdia.

8.- El 10 de gener de 1278, a Tarragona, fra Ramon d'Otgers, «decimari» de la casa del Temple de Barberà, comprava pel preu de 14 lliures i mitja de moneda barcelonesa de tern al ciutadà tarragoní Bernat Llorenç un esclau sarraí blanc anomenat Çayd, del qual el venedor va manifestar «que no era fugat, ni estava malalt i que era sencer.³³ Assistien a l'acte com a testimonis Ramon Vedell, Pere Simó i Benet de Rovira, i redactava l'instrument de venda el notari públic de la ciutat Pere Vedell, sots manament del notari públic Miquel Boter.

Com hem pogut veure en els actes de transaccions els venedors havien de garantir i donar fermança que els esclaus objecte de la compra-venda eren legals, en el sentit que no procedien dels drets que els monarques tenien sobre els enemics vençuts en batalles o incursions militars i esclavitzats, ni fugats i escapats d'anteriors amos. Per això, quan una persona o una organització civil o religiosa aconseguien enxampar o trobar un esclau del qual desconeixien el propietari, si aquest se n'assabentava generalment el reclamava perquè li fos retornat. Un cas així s'esdevingué amb la casa el Temple de Barberà ja que els frares atraparen un sarraí que s'havia escapat del

castell reial de Montblanc de manera que quan s'assabentaren els seus responsables demanaren als frares que els hi retornessin, amb tots els seus béns, fet que van dur a terme.³⁴

El treball dels esclaus en els convents templers: el cas de Barberà

Si bé en general s'ha considerat que el treball dels esclaus que a l'època medieval hi havia a Catalunya se circumscriu principalment a les atencions i serveis domèstics, com fou el cas de Girona, motiu pel qual la seva majoria eren del sexe femení,³⁵ no es pot afirmar el mateix pel que fa als convents templers en el segle XIII i primera dècada del segle següent. Els seus esclaus eren utilitzats com a mà d'obra per a totes aquelles necessitats de cada convent, sense descurar òbviament les domèstiques. En aquest sentit, donada la prohibició de la regla de l'orde en relació amb la companyia de les dones, no es troben esclaves entre els captius que posseïen, llevat d'un cas que es va donar a Montsó.³⁶ Les relacions que coneixem no refereixen cap altre cas. Amb tot, malgrat la prohibició de la regla sabem que en alguna comanda diverses dones servien els frares com a assistentes, bugaderes o portadores d'aigua.³⁷

Sembla també que l'orde disposava d'esclaus especialitzats en les tasques que havien d'exercir en la comanda, a banda de les simples feines domèstiques. Entre les quals podem esmentar les de pastors, moliners, llauradors, mossos de quadra, barbers, sastres, cuiners i fins i tot sabaters. La documentació conservada es refereix també a la importància que alguns d'aquests esclaus tingueren en les tasques de construcció: així, a Gardeny, per exemple, una vintena d'esclaus de la comanda van col·laborar en la construcció d'un molí batan entre 1290-1291.³⁸ A la comanda de Barberà també hi haurien alguns esclaus dedicats a fer obres de construcció, fos al convent central o a les altres sotscomandes o propietats de la casa, atès que Jaume II, després que fos ocupada la comanda pels oficials reials, va demanar al seu administrador que li enviés quatre esclaus que volia destinar a les obres que es duïen a terme a Valldaura.³⁹

Segurament els esclaus estarien sota la supervisió del cambrer o potser, com esdevenia a altres comandes, d'un frare específic que en tingués cura. A Tortosa, per exemple, en aquest sentit es

té documentat un frare amb el nom de *custos captivorum*, que era responsable de la vigilància i de la feina dels esclaus de la casa.⁴⁰

Atesa la seva consideració de *res se moventes*, generalment habitaven en una cambra o estança als baixos dels convents o a prop dels magatzems on conservaven els productes agrícoles o be dels corrals i estables on tenien estabulats els animals. Per això, en els inventaris que s'han conservat els esclaus de les diverses comandes són enregistrats immediatament abans del bestiar.⁴¹

Si bé generalment els esclaus posseïts pels templers eren de religió musulmana, es donaven també els casos d'alguns que havien estat batejats, fet, d'altra banda que per ell mateix no implicava la manumissió o alliberament de la condició de servitud. Amb tot, en el cas de la casa del Temple de Barberà no hem trobat cap esclau batejat.

Els esclaus de la comanda de Barberà després de l'ocupació pels oficials reials a partir de desembre de 1307 fins 1317

El 13 d'octubre de 1307 per manament de Felip IV el Bell, eren agafats a França tots els templers del seu regne i posats sota custòdia dels oficials reials, al mateix temps que es confiscaven temporalment els seus béns a l'espera del que hauria de decidir la Santa Seu.⁴² Aquest monarca, trencant l'acord que havia arribat amb el papa Climent V, comunicà la seva actuació als altres monarques cristians europeus i els aconsellà que, davant les enormes sospites d'heretgia i immoralitat que requeien sobre els templers, adoptessin el mateix capteniment en els seus respectius dominis.⁴³

Jaume II, després d'un temps de titubeig i indecisió, –motivada entre d'altres causes, per la visita a la cort d'una comissió de frares del Temple, presidida pel mestre provincial català fra Ximén de Lenda, a la recerca del suport reial en aquella situació que podia esdevenir especialment adversa per als templers del seus dominis–, i malgrat els reiterats consells del monarca francès, al final, trobant-se la cort a la ciutat de València, va decretar els primers dies de desembre de 1307, sense haver disposat del previ manament del papa i només amb l'aquiescència del seu consell reial, en el que hi participaven alguns eclesiàstics, la detenció dels templers que habitaven a l'Aragó, València i Catalunya.⁴⁴ Així mateix, copiant el

captament del monarca francès, feu ocupar també els seus convents per oficials reials i confiscar temporalment els béns mobles que s'hi guardaven.⁴⁵

La notícia del que havia esdevingut a França el dia 13 d'octubre de 1307 arribà ben aviat a coneixement dels responsables templers catalans i concretament a la seu provincial de l'orde, establerta en aquella època al castell de Miravet. El mestre provincial davant la gravetat de la situació convocà per celebrar a finals del mes d'octubre un capítol o reunió de tots els responsables de les comandes per tal d'analitzar les notícies que havien arribat de França i adoptar les mesures més adients en aquell moment.

D'entre les disposicions aprovades en destaquen quatre: la primera, crear una comissió, presidida pel mestre, perquè anés a entrevistar-se amb el monarca on es trobava en aquells dies –la cort feia camí cap a València des de Saragossa havent-se parat al costat de Terol– i li sol·licités ajut en aquella circumstància i tingués vers l'orde en els seus regnes una actitud benevolent i favorable; segona, atès que no se sabia com podia actuar el monarca català, –que algun dels frares presents a la trobada coneixia perfectament, motiu pel qual no era una persona de fiar–, els participants al capítol acordaren de fortificar els castells més inexpugnables i preparar-los amb els queviures, armes i fins i tot amb personal militar contractat per a resistir un llarg setge i oposar-se al seu lliurament al monarca sense les convenients garanties de conservació de les seves persones i béns. En aquest sentit, també convingueren que els cavallers i sergents més aptes per a la lluita armada abandonarien les seves comandes i es desplaçarien a les comandes resistents per potenciar la seva defensa. Tercer, en allò que fos possible, confiarien a persones d'absoluta fidelitat a l'orde diners, bestiar i productes agrícoles conservats als seus magatzems i corrals per tal que els tinguessin en nom de l'orde de manera que després d'haver passat el trasbals, en el cas que s'esdevingués, ho poguessin retornar i recuperar els frares, i també si era possible, venguessin les collites aplegades per poder disposar de diners a la seva satisfacció. I quart, s'acordà substituir el lloctinent de la província, fra Arnau de Timor, comanador de Barberà, home de caràcter fort i especialment bel·licós, forjat en les batalles contra els sarraïns de l'Orient, on va servir alguns anys, per fra Ramon de Saguàrdia, un frare de la senyoria del rei de Mallorca, comanador del Masdú, la principal comanda del Rosselló, i amic personal dels monarques català i mallorquí.

Jaume II, després d'ordenar als seus oficials la detenció dels templers i mentre no s'obtenia una disposició concreta de la Santa Seu, hagué d'organitzar un sistema de manteniment de la situació dels convents de manera que fossin respectades les persones que hi havien romàs –en general frares d'edat, no aptes per a portar armes, i malalts– i també els béns de cada comanda, per tal d'evitar robatoris i saquejos per part dels corresponents vassalls i fins i tot de nobles de la contrada. Per això, tot seguit al manament de la detenció, el monarca català ordenà al veguer de Vilafranca i Montblanc que ocupés el castell de Barberà i tingués cura de la seva conservació amb tots els béns que li corresponien.⁴⁶ Així mateix, manà als homes del lloc que ajudessin al veguer en la detenció dels frares i la identificació dels seus béns i no els hi donessin cap suport atès que eren suspectes d'horribles crims.⁴⁷

El fet que totes aquestes disposicions les havia pres el monarca sense l'autorització de la Santa Seu motivà que l'arquebisbe metropolità convoqués un concili provincial per discernir l'actuació del rei, que segons el criteri de bona part de la jerarquia eclesiàstica, considerava que havia estat fet sense base legal suficient. Creia, tanmateix, que una actuació contra membres de l'Església, com eren els templers pel fet de pertànyer a un orde religiós aprovat canònicament i beneficiat amb molts i importants privilegis concedits pels pontífexs, necessitava la corresponent vènia papal.

Durant la celebració del concili a la ciutat metropolitana ben aviat sorgiren, en conseqüència, dues faccions, un bàndol favorable al monarca, en el sentit de legalitzar la seva actuació motivada per la defensa de la fe, l'ortodòxia i els bons costums, i duta a terme a instàncies de l'inquisidor contra l'herètica pravitat, el dominic fra Joan de Lotger. Aquest volia interrogar els religiosos per constatar la veritat o falsedat de les sospites que els hi atribuïen, i amb aquesta finalitat havia sol·licitat la col·laboració del monarca per a la detenció dels frares sospitosos. Es constituí, així mateix, una altra facció contrària al capteniment del monarca –entre els seus components s'hi comptaven el bisbe de Vic i alguns representants de capítols catedralicis, de famílies procedents de la mitjana i baixa noblesa i emparentats amb alguns frares– que considerava que Jaume II no disposava de legalitat suficient per actuar contra unes persones eclesiàstiques, exemptes de la jurisdicció diocesana i dependents directament de la Santa Seu. Argumentaven, en conseqüència, que

Jaume II s'havia extralimitat en les seves competències i que per a detenir els templers li era preceptiu un mandat del papa. L'assistència a les sessions conciliars de l'inquisidor que defensava el posicionament del rei i de quatre procuradors, dos dels quals advocats i altres dos cavallers, contractats per l'orde motivà l'acalorament dels reunits, alguns dels quals, com comunicà el bisbe de València i canceller i conseller reial Ramon Despont al monarca, gosaren fins i tot a proferir frases ofensives contra ell.⁴⁸

La situació s'apaivagà quan l'esmentat prelat rebia una carta de Jaume II –i comunicava el seu contingut a l'assemblea conciliar– del dia 23 de gener de 1308, que l'assabentava que havia arribat a la cort la butlla *Pastoralis preeminentiae*, del 22 de novembre del 1307. El breu papal que l'acompanyava li manava que en un mateix dia i hora procedís a la detenció dels templers dels seus regnes i ocupés en nom de l'església, tot confiant-los a persones dignes de crèdit i d'especial probitat, els seus béns i propietats fins que rebés noves ordres al respecte. El contingut de la missiva reial al seu conseller se cenyia a repetir resumit el text de la butlla del papa i a assabentar-lo que, d'acord amb el manament papal, havia requerit de bell nou els frares rebels i fortificats en els castells de Miravet, Ascó, Montsó, Cantavella, Villel, Castellot i Xalamera. Finalment, l'aconsellava que fes servir la comunicació com a argument justificatiu dels seu capteniment sobre els templers catalans davant les reticències dels diversos conciliars que s'oposaven a la seva actuació.

Tot i les gestions del bisbe de València en favor de la legalitat del procediment dut a terme per Jaume II, els conciliars favorables als templers no es conformaren amb el simple avís per escrit del monarca sinó que exigiren que se'ls mostrés una còpia autèntica redactada per notari públic de la butlla papal, tal com el president de l'assemblea, l'arquebisbe Roderic Tello, ho sol·licità al rei. De la cancelleria reial, conseqüentment, el dia 3 de març despatxaren amb tota celeritat la còpia autèntica demanada que fou mostrada pel prelat als assistents a l'assemblea d'eclesiàstics. Davant el manament papal, els presents no tingueren altra alternativa que aprovar el procediment emprat per Jaume II i donar suport al seu capteniment envers els templers.⁴⁹ Tot i això, s'esdevingué el cas d'algun conciliar que va renunciar a donar el seu consentiment.

Jaume II, d'acord amb el contingut de la butlla *Pastoralis preeminentiae*, tingué les mans lliures per administrar els béns

dels frares, concretament els edificis dels seus convents, tot el que es trobava al seu interior, des dels diners i elements litúrgics que s'utilitzaven a les seves capelles, mobles, vaixel·la, estris agrícoles fins als ramats i els productes guardats en els seus magatzems i cellers així com la resta del seu patrimoni, com ara terres, molins i altres propietats de caire «industrials», com ara forns o teuleries. Com un bé més, passaren també a disposició del monarca els esclaus que posseïa cada comanda.

Quant als edificis, distingí dues classes ben diverses: els castells que mantenien el caràcter de fortalesa i que tenien un interès militar, i els altres convents que no disposaven d'aquestes característiques i que responien més a casa religiosa, que no disposava dels elements de defensa propis d'una fortalesa. Per als primers Jaume II inicialment manà als respectius veguers que hi disposessin dos cavallers degudament armats que, amb el corresponent sou, els vigilessin i evitessin atacs i escomeses per part de gent aliena que poguessin afectar el patrimoni que s'hi guardava. Quant als segons, el monarca inicialment encomanà la seva custòdia també als veguers, però, amb la menor despesa econòmica possible.

Després de superar diverses dificultats, el mes d'agost de 1308 Climent V liderava l'afer dels templers tot assumint la seva sort l'Església a través d'un procés inquisitorial, concretat amb la promulgació de diverses butlles, datades el dia dotze. Destaquen les encapçalades per les paraules *Faciens misericordiam*, per la qual establia el procediment que s'hauria de seguir en l'afer dels templers, i *Regnans in coelis*, per la qual convocava un concili ecumènic a celebrar el dia primer d'octubre de 1310 i que hauria de decidir el futur de l'orde, els seus membres i els seus béns.

Malgrat que Jaume II, –tot i haver aconseguit ja el lliurament d'alguns castells rebels, com ara el de Libros–, l'estiu de 1308 encara assetjava les forteses on s'havien fet forts els templers, principalment Montsó i Xalamera, al Baix Cinca, i Cantavella, Villed i Castellot, al sud del regne d'Aragó, i d'Ascó i Miravet a la Ribera d'Ebre –Aquest darrer, la seu provincial i residència del lloctinent fra Ramon de Saguàrdia, qui, al mateix temps que dirigia la resistència templera, gestionava amb el rei i la Santa Seu una sortida digna de la situació extrema en què es trobaven els frares rebels a les ordres reials de la província catalana.⁵⁰ Poc a poc, però, els responsables templers d'aquests castells, davant la gairebé

nul·la resposta de la Santa Seu a l'ofertament que feien al papa de lliurar-los-hi, anaren posant fi a la resistència, essent dels darrers el de Miravet, que capitulà, després de diverses negociacions que garantissin la vida dels templers i dels homes que els havien ajudat en la seva defensa, els dies 6 i 7 de desembre de 1308, i a finals d'any el castell d'Ascó.⁵¹ El primer de juny de 1309, el penó reial ondejava a la torre més alta del castell de Montsó, –el darrer reducte resistent, juntament amb el de Xalamera– com a prova que l'havia ocupat el delegat del monarca.⁵²

Tot i que la Santa Seu durant el procés inquisitorial al qual foren sotmesos els templers reclamà en diverses ocasions a Jaume II l'administració dels béns dels frares, que encomanà als prelats de Tarragona i València, el monarca català feu sempre cas omís a les seves pretensions, al·legant que l'inxampament dels frares rebels, d'una banda, i la seva custòdia amb agents armats i les atencions als membres de la comissió papal que efectuaven els interrogatoris, de l'altra, implicaven unes despeses importants que s'havien de neutralitzar amb les rendes que donava l'explotació del seu patrimoni. De fet, a la primera butlla relativa al procediment que s'havia de seguir en relació amb l'afer dels templers, la denominada *Pastoralis preeminentiae*, de 22 de novembre de 1307, Climent V demanava a Jaume II que detingués els frares dels seus regnes i que administrés els seus béns confiant-los a persones honestes, en cap cas, però, no disposava que el monarca s'apropriés dels béns mobles de les comandes ni tampoc el profit que aportava la seva administració. Jaume II no va fer cas als reiterats manaments de la Santa Seu exigint en diverses ocasions, tal com hem avançat, que lliurés aquesta administració a l'arquebisbe de Tarragona i al bisbe de València.⁵³ També aquests, en diversos moments, reclamaren al monarca que complís les ordres del pontífex.⁵⁴ El posicionament del monarca català en aquest sentit restà ben clar quan el 30 de juny de 1310 a la petició de Climent V de lliurar l'administració dels béns dels templers als dos esmentats eclesiàstics va respondre justificant la seva negativa en què bona part d'aquests béns pertanyien a la corona atès que quan foren donats els concedents ho feren amb caràcter restringit i, a més, perquè calia compensar les grans despeses ocasionades per l'ocupació dels castells en què s'havien fet forts. Per aquestes raons Jaume II manifestà a la Santa Seu que ell mantindria la possessió i administració del patrimoni templer fins

que el concili que s'havia de celebrar a Viena del Delfinat decidís definitivament la sort i destinació dels esmentats béns.⁵⁵

D'altra banda, cal tenir present al respecte que no tots els nobles que tenien comandes de l'orde en el seu territori o bé altres responsables eclesiàstics acceptaren inicialment l'ocupació dels béns de l'orde per part del monarca català. En aquest sentit destaquen les queixes del bisbe de Girona sobre el procediment emprat pel monarca o les reclamacions del comte Ponç Hug d'Empúries, així com les ocupacions per part del comte Ermengol X de la comanda de Barbens i de les terres de Pedrís, de Guerau de Cervelló, qui s'apoderà de les propietats de la comanda de Juncosa, i de Guillem d'Entença, qui adoptà el mateix capteniment a la comanda de Ribarroja.⁵⁶

Jaume II després de l'ocupació inicial de les comandes, tal com hem avançat, assignà la seva administració als delegats territorials, és a dir al Principat als veguers, al país valencià i a l'Aragó, a nobles de confiança o als «sobrejunteros». A partir, però, del 30 de maig de 1308, quan bona part de les cases havien caigut sota el seu domini o es preveia que la resistència rebel estava al seu límit, Jaume II designà un responsable general sobre aquesta administració i delegats a altres contrades del territori que a cada u se li assignava la responsabilitat d'un determinat grup de comandes, a vegades simplement una, dues, tres, quatre i fins i tot cinc.⁵⁷

Al jutge de la cort Guillem d'Olomar, el monarca li va confiar l'administració de les comandes de Barcelona, Aiguaviva, Puig-reig, la Juncosa, Selma i Barberà. Això motivà que regularment rebés ordres en relació amb les propietats de les esmentades comandes, però també altres tasques puntuals que li confiava el monarca. En aquest sentit hagué de fer front a les obligacions amb tercers que havien contret els templers del convent de Barberà com, per exemple, la retribució de 500 sous anuals, pagadors per la festivitat de la Pasqua, pels serveis professionals que l'advocat montblanquí Nicolau Gener oferia a la comunitat.⁵⁸ Així mateix, va participar com a persona seglar a l'interrogatori que amb l'aplicació de la tortura foren sotmesos vuit frares templers a Sant Adrià a final del mes d'agost de 1311 pel metropolità de Tarragona i el bisbe de València.⁵⁹ L'Olomar també formà part de la legació que Jaume II envià a la celebració del concili de Viena juntament amb el noble Pere de Queralt i el mestre racional Pere Boil,⁶⁰ tenint precisament

una actuació molt destacada en les negociacions amb el papa Climent V defensant amb arguments el posicionament del seu mandant.

L'exercici de l'administració de les comandes assignades a l'Olomar no resultà sempre plàcid sinó que sovint topà amb la intransigència d'altres autoritats reials locals i també amb la cobdícia dels nobles veïns de les comandes que l'oficial aconseguí superar-ho tot amb l'ajut del monarca. Si en fixem amb la de Barberà, objecte de la nostra aportació, trobem que Guillem de Cervelló, veguer de Vilafranca i Montblanc, posava algunes dificultats al delegat de l'administració dels béns del Temple a l'hora de possessionar-se de la comanda i altres béns que eren dels frares.⁶¹ D'entrada, el veguer volia conservar la gestió dels edificis dels convents de Barberà i Vallfogona perquè en la seva qualitat de castells, d'acord amb la normativa fixada pel monarca, corresponia a aquest oficial. Olomar, però, va defensar davant Jaume II que atesa la poca garantia militar dels dos castells, li corresponia a ell la seva administració de manera que aconseguí el seu propòsit ja que el 2 de juliol de 1308 sortia de la cancelleria reial, establerta a València, on es trobava el monarca, una ordre adreçada a Guillem de Cervelló per la qual se li manava que lliurés al dit Olomar els esmentats dos castells ja que no calia guardar-los com a forteses, evitant-se així despeses innecessàries. Al mateix temps li manava que fos el dit Olomar qui tingués els captius i altres conreadors i també els fruits de les explotacions del seu patrimoni.⁶²

El mateix dia dos de juliol l'esmentada institució reial s'adreçava al dit Olomar, tot responent a una carta anterior que havia escrit al monarca, i, entre diverses disposicions relatives a les altres comandes que administrava, pel que fa a la de Barberà li manà que cessés de donar almoines a aquesta casa i a la de Vallfogona fins que no fos aclarit l'afer dels templers i el seu orde. També li ordenà que fes servir les capelles de les cases de Barberà, Vallfogona i l'Espuga de Francolí pels seus corresponents preveres ja que tradicionalment l'orde n'hi havia tingut la cura. Tanmateix, se li comunicà que Jaume II havia manat al veguer de Vilafranca i Montblanc que li lliurés l'administració dels castells de Barberà i Vallfogona, juntament amb els sarraïns que hi havia i tots els fruits que s'hi guardaven. Diversament del que ordenà en relació a aquests dos esmentats castells, li manà que el de Montbrió, pertanyent també a la comanda de Barberà, atès el seu caràcter militar, que el fes custodiar per dos homes militars a sou.

Sembla que el noble Guillem de Cervelló no feu massa cas de les ordres reials que afectaven aquest darrer castell i que mantingué la seva administració de manera que el 23 de setembre de l'esmentat any de 1308 Jaume II comunicava a Olomar que havia manat al dit noble que li lliurés el dit castell. També el monarca, assabentat que fra Dalmau de Timor, –que era el responsable de la comanda de Barberà, que havia deixat per anar a donar suport a la de Montsó, on s'havien fet forts els frares–, abans de deixar-la havia confiat a la seva mare Sança de Timor diners, joies i béns de la comanda, manava a Olomar que els recuperés, en fes el corresponent inventari que havia de trametre a la Cancelleria Reial, i que amb tal finalitat que s'ajudés del batlle i homes de la batllia de Sarral. L'acció l'hauria de dur a terme el delegat sense amoïnar excessivament la dita noble dama.⁶³ El mateix dia sortia de la dita institució de la corona un manament adreçat al batlle de Sarral i als homes de la seva batllia, de Cabra i de Forès, perquè ajudessin a l'Olomar a recuperar els béns que el comanador de Barberà fra Dalmau de Timor havia confiat a la seva mare Sança.⁶⁴

Un altre tema que hagué de resoldre l'Olomar en relació amb el patrimoni de la comanda de Barberà fou les usurpacions i fins i tot assalts que feren alguns nobles i homes veïns. No endebades Jaume II comunicava a Olomar el 2 de juliol de 1308 que havia manat al noble Galceran d'Anglesola, qui havia ocupat il·legalment Albió i la Torre d'Albió, que els hi lliurés, cosa que va fer el noble urgellenc amb la salvedat que no hi va afegir els mobles ni eines ni tampoc els fruits que s'hi guardaven. Això va comportar que el monarca manés al dit Anglesola que retornés tot el que s'havia quedat a l'Olomar.⁶⁵ A la mateixa data el monarca escrivia a diversos nobles que s'havien apropiat de béns i rendes dels templers, entre els quals Ramon Folc de Cardona, Guillem de Montcada, Dalmau de Rocabertí i Guerau de Cervelló, perquè els lliuressin a l'administrador Olomar.⁶⁶

Els esclaus de la comanda de Barberà durant els anys que durà el procés, tot i que no coneixem els corresponents documents, i tal com va passar a altres comandes, haurien estat venuts o bé assignats al monarca. Es procediria igual o semblantment al que esdevingué a la comanda de Castellot, poc temps després de ser ocupades pels oficials reials. En aquest sentit, Jaume II manava el 2 de novembre de 1308 al responsable d'aquest castell Bartolomé Tarín que «vengués

en subhasta pública els sarraïns, els rocins i els altres animals que havien pertangut als templers, però no les armes, joies, llibres i altres objectes de valor».⁶⁷ El 23 de desembre del mateix any de 1308 el monarca manava a Mascarós Garidell, administrador de les comandes del baix Ebre, que «vengués els esclaus pel millor preu possible i que fes curar abans els malalts per tal d'obtenir-ne el millor preu».⁶⁸

Cal pensar, d'altra banda, que els esclaus propietat de la comanda templera de Barberà quan van arribar a mans dels administradors reials no es trobaven en la mateixa situació que els que tenia la comanda de Miravet, que després del llarg setge a què fou sotmès el castell per l'exèrcit reial, a causa de la deficient alimentació i les males condicions higièniques que sofriren, molts acabaren malalts i alguns fins i tot moriren, de manera que abans de lliurar la fortalesa als oficials reials el comanador fra Berenguer de Santjust aconseguí treure'n i lliurar als assetjants onze captius, un dels quals morí mentre el treien de la fortalesa i altres tres moriren al cap de pocs dies. Després d'haver estat ocupat el castell per les forces de Jaume II encara en moriren dins les seves parets tres mes.⁶⁹ Naturalment, els esclaus de la casa de Barberà, que no sofrí cap setge sinó que els frares que havien romàs per guardar-la es lliuraren sense resistència al veguer, foren tractats amb les mateixes condicions que ho havien estat pels templers. Recordem que Jaume II manà a l'administrador Olomar que tingués ben tractats els esclaus en diverses ocasions. Tot i això, segurament disposaven d'una cambra especial on s'allotjarien, el nom de la qual encara subsistí, canviat de lloc, al palau nou que feu bastir el prior fra Guillem de Guimerà, en el període que ocuparen el castell els frares de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem.⁷⁰

Atès que els esclaus eren considerats «béns se movents» i no persones subjectes de drets jurídics, Jaume II disposà d'ells com un bé de la seva propietat en contra del mandat papal que prescrivia que tots els béns dels templers després de la seva detenció havien de ser conservats per retornar-los-hi en el cas que la Santa Seu considerés que havia de seguir funcionant l'organització sobre la que requeien les sospites més greus. Des d'un bon principi, però, Jaume II disposà dels béns mobles i productes que es conservaven en els convents templers, de manera que els més luxosos i de destacat valor econòmic o artístic se'ls quedà per a la seva casa

o en feu donació a les seves capelles reials, a diverses esglésies i monestirs, als seus familiars i parents i personatges o amics per gratificar especials serveis oferts a la seva persona.⁷¹

Pel que fa als esclaus la seva major part foren venuts pels administradors per treure'n diners per fer front a les despeses que ocasionaven els setges i després la custòdia dels seus castells, l'empresonament dels frares i altres despeses que havien d'assumir a través de l'administració del patrimoni templer que el monarca els hi havia confiat.

Jaume II s'aprofità personalment dels esclaus que tenien característiques de treball específiques i que podien ser d'utilitat per al monarca. Així, demanà a Guillem Olomar quatre esclaus dels millors que tingués per adscriure'ls a les obres i treballs de Valldaura.⁷²

El pontífex, malgrat les reiterades reclamacions a Jaume II perquè lliurés l'administració del patrimoni templer a l'arquebisbe de Tarragona i al bisbe de València, hagué d'acceptar la disposició que el monarca català feu dels béns mobles de l'orde, de manera que quan la Santa Seu assignà a l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem els béns de l'orde suprimit, no feia cap esment dels diners ni dels béns mobles, donant a entendre que acceptava la usurpació que n'havia fet el monarca català. Tan mateix, quan de manera definitiva s'arribà a un acord, –plasmant el 10 de juny de 1317 a la butlla *Ad fructus uberes*– entre el papa Joan XXII i Jaume II sobre la destinació definitiva als seus regnes dels béns de l'orde suprimit, tampoc es feia esment als béns mobles templers. Al cap d'uns mesos, el mateix pontífex escrivia des d'Avinyó a l'arquebisbe de Tarragona i als bisbes de Saragossa i Tortosa perquè absolguessin el monarca català per haver-se apoderat dels béns mobles dels templers ja que l'ocupació havia de ser considerada com a compensació pels danys i perjudicis soferts per la expugnació dels castells dels templers rebels en temps de la captura general ordenada pel papa Climent V.⁷³

Conclusions

Tot i que la documentació relativa a la compra d'esclaus per part de la casa del Temple de Barberà no la tenim documentada fins a mitjan segle XIII (concretament a partir de 1249), de ben segur que ja en disposava de temps abans per fer front sobretot a les tasques agrícoles, ramaderes o preindustrials (explotació dels molins), a causa

de la crisi d'ingressos de frares sergents, que coincidí en el moment de l'aparició dels ordes mendicants, que van atreure una part dels possibles frares templers. Tan mateix, una altra causa de la manca de «germans dels oficis» fou l'ampliació de les tasques guerreres als frares sergents i la seva acceptació com a personal militar en les campanyes bèl·liques de l'expansió peninsular catalana del segle XIII arran de les ocupacions de Mallorca i València. El buit deixat, doncs, per donats i frares dels oficis en la cura de les explotacions que hem esmentat, hauria de cobrir-se per la compra d'esclaus. Així, trobem que les explotacions del domini templer del Rourell abans de la seva venda el 1248, ja eren exercides amb la col·laboració d'esclaus, que foren exclosos de la venda quan els frares alienaren el patrimoni del Camp de Tarragona.

Constatem que la majoria dels esclaus adquirits, tot i ser sarraïns, eren de raça blanca, no batejats i amb sanitat corporal i adquirits legalment, com expressaven i asseguraven els venedors ens els instruments de compra-venda. Aquests darrers afirmaven els aspectes més importants de la seva personalitat, primer jurídica, com ara que «no era agafat, ni fruit de pau i treva del rei d'Aragó o de Castella, ni d'una pària, ni raptat ni empenyorat ni fugat», per seguir amb els aspectes morals, és a dir, que «no era endimoniat, ni *«guttacadens»*, ni imbècil, ni insensat, sinó sarraí, fill de sarraí i sarraïna» i per acabar amb aspectes corporals, com ara que eren normalment de color blanc, –tot i que l'any 1275 el comanador fra Arnau de Timor en comprà un de «llor», probablement de color bru o fosc, (*lorum, diu el document*)–i que controlaven les seves necessitats escatològiques *nec cacat vel mingit in lecto*, especifiquen els documents–.

Quant a l'origen i naturalesa d'aquests esclaus en aquesta època, com molt bé ha estudiat MariaTeresa Ferrer i Mallol, la gairebé seva totalitat són fruit de les grans conquestes del segle XIII, que havien abocat al mercat d'esclaus molts sarraïns vençuts, primer a Mallorca⁷⁴ i després al país valència,⁷⁵ diversament del que esdevindrà a partir de la segona meitat del segle XIV i la primera del posterior, quan la majoria dels esclaus existents a Catalunya són orientals, russos, caucàsics, tàrtars, turcs, armenis, grecs, albanesos, bosnis i búlgars, tot i que a la fi del segle XIV els captius sarraïns eren encara ben presents entre els esclaus de Barcelona.⁷⁶ Amb tot, els primers esclaus grecs havien arribat a Barcelona a principis d'aquest darrer segle com a conseqüència de l'assentament de la Companyia catalana a Grècia, que produí nombrosos captius que foren venuts i exportats i

per les accions piràtiques dels venecians en diverses illes gregues.⁷⁷

Referent al preu que es pagava en aquest període de la segona part del segle XIII ratlla generalment poc més dels cent sous barcelonesos, tot i que el valor deuria dependre en principi de l'època, en el sentit que aquest aspecte variava amb els anys, la situació del mercat i sobretot de l'aspecte que oferia cada esclau. Així mateix, hom troba molta diferència entre el preu pel que es va vendre un sarraí blanc a la fira de Tarragona el 1248, és a dir 65 sous barcelonesos de tern, i les 12'5 lliures –que equivaldrien a 250 sous– que a la mateixa ciutat es va vendre un esclau sarraí anomenat Çayd el 1278. Constatem també que, si més no pel preu, l'especial valoració que en aquesta època tenien els esclaus negres o de pell fosca, ja que el que va comprar el comanador fra Arnau de Timor a Montblanc l'any 1275 va costar 500 sous barcelonesos de tern, el preu més alt que hem trobat. Ja Miret i Sans en aquest cas va escriure «lo que potser indica una gran preferència per aquesta mena d'esclaus en comparació amb els sarraïns blancs».⁷⁸

Un altre aspecte que cal destacar és el que fa referència a les garanties que posen els venedors sobre l'esclau venut en el sentit que s'obliguen a respondre en el cas que l'esclau fos reclamat per una tercera persona i adjudicat per un jutge o concòrdia, o per evicció, garantia i defensió amb les seves persones i béns, i, si no n'hi hagués prou, també amb avaladors del contracte, generalment persones del lloc on es duia a terme. També els contractes se sotmetien als costums que sobre comerç d'esclaus vigien als respectius llocs on es realitzaven, entre els quals s'esmenten els furs de València i els costums de Barcelona⁷⁹ i Tarragona.

Els compradors representants de la comunitat de Barberà que intervingueren en les adquisicions foren els comanadors fra Guillem de Pujalt (1248),⁸⁰ fra Pere de Montpalau (1261), –el qual anava acompanyat del cambrer de la casa fra Berenguer de Portell–, fra Arnau de Timor (1265 i 1275),⁸¹ fra Bernat de Pujalt (octubre i novembre 1267).⁸² Només en una ocasió no consta que fos el comanador el comprador de l'esclau: fou a la fira de Tarragona de 1249, on l'adquirent en representació de la casa de Barberà fou fra Berenguer de Castellfollit del qual l'instrument notarial no n'especifica el càrrec.⁸³

Sembla, d'altra banda, que la comunitat templera de Barberà no tingué, ateses les necessitats de mà d'obra que requeria, interès en alliberar, com era tradició en l'Església, esclaus als quals haguessin

pressionat per rebre el baptisme. No descartem que, malgrat tot, es donés algun cas, que deuria ser excepció, però al respecte no hem trobat cap document de manumissió, ni durant el període en què els templers foren senyors de la comanda i les seves possessions ni tampoc durant l'administració dels delegats reials (1307-1319).

Finalment, també hem constatat que la supressió de l'orde del Temple pel papa Climent V en el concili de Viena per la butlla *Vox in excelso*, de 22 de març de 1312, i l'adjudicació dels seus béns de forma general a l'orde germà de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem per la butlla *Ad providam*, de 2 de maig de 1312 i l'excepció que en feia dels situats a la península ibèrica per la butlla *Nuper in generali*, de 16 de maig de 1312, i la destinació definitiva en els dominis de Jaume II per la butlla *Ad fructus uberes*, de 10 de juny de 1317, del papa Joan XXII, que va crear al regne de València el nou orde de Montesa amb els béns de l'orde suprimit en aquest regne, i adjudicar a l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem a la resta dels seus dominis, no va afectà els béns mobles que havien posseït els templers. Ben al contrari, atès que els diversos monarques cristians se n'havien apropiat i n'havien fet ús personal, entre els quals molt especialment Jaume II, la Santa Seu, davant els fets consumats, no tingué altra alternativa per tal de legalitzar la situació d'atorgar al monarca català absoluta indemnitat per tot allò que s'hagués apropiat, tant ell com altres persones.⁸⁴ Conseqüentment, el papa Joan XXII, el primer d'octubre de 1317, escrivia des d'Avinyó, a l'arquebisbe de Tarragona i als bisbes de Saragossa i Tortosa perquè absolguessin a Jaume II per haver-se apoderat de bona part dels béns mobles dels templers tot al·legant que tal ocupació s'havia de considerar com a compensació dels danys soferts per l'expugnació dels castells en què s'havien fet forts diversos grups de templers en temps de la captura general decretada pel seu antecessor Climent V.⁸⁵ Això ens suggereix que quan els hospitalers, a partir del primer de desembre de 1317, s'anaren possessionant de les antigues comandes que havien estat dels templers, no hi trobaren els esclaus, perquè el monarca català, considerats com a *res se moventes* o béns mobles, n'hauria disposat al seu gust, sigui venent-los per fer front a les despeses del procés dels templers, regalant-los als seus col·laboradors o institucions religioses o bé destinant-los a tasques al servei de les diverses necessitats de la corona.

Notes

- 1.-Josep Maria SANS I TRAVÉ, «Els templers catalans, propietaris d'esclaus», *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana, Actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona, del 27 al 29 de maig de 1999*, CSIC, Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, *Anuario de Estudios Medievales*, Annex 38, Barcelona, 2000, p. 309-324.
- 2.- Alan J. FOREY, *The Military Orders and the Ransoming of captives from Islam (twelfth to early fourteenth centuries)*, *Studia monastica* 33 (1991), p. 259-279.
- 3.-Maria Teresa FERRER I MALLOL, «La redempció de captius a la Corona Catalano-aragonesa (segle XIV)», *Anuario de Estudios Medievales*, 15 (1985), p. 237-297.
- 4.-Francisco VICENTE NAVARRO, «Las órdenes militares en la frontera de Aragón y Valencia (siglos XIII-IV)», *Bajar al reino. Relaciones sociales, económicas y Comerciales entre Aragón y Valencia: siglos XIII-XIV*, Esteban SARASA SÁNCHEZ (coord.), Zaragoza, 2017, p. 149-166.
- 5.-Josep M. SANS I TRAVÉ, «Els templers catalans, propietaris d'esclaus, *op. cit.* p. 309-324.
- 6.-Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XI (1911), p. 61-75, especialment p. 72; Joaquim MIRET I SANS, *La esclavitud en Catalunya en los últimos tiempos de la Edad Media, Revue Hispanique*, XLI (1917), extret de 109 pàgines (traducció catalana: *L'esclavitud a Catalunya en els darrers temps de l'Edat Mitjana*, Editorial BASE, Barcelona, 2020), p. 10; Joaquim MIRET I SANS, *Cartoral dels Templers de les comandes de Gardeny y Barbens*, Barcelona, 1899, p. 30.
- 7.-Alan J. FOREY, *The Templars in the Corona de Aragón*, Londres, Oxford University Press, 1973, p. 285-286.
- 8.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *Alguns aspectes de l'establiment dels Templers a Catalunya: Barberà, Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), 1 (1977), p. 52, nota 122; Josep M. SANS I TRAVÉ, «Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons uns inventaris de 1289, *Sacra Militia*, 3 (2002), p. 1-42.
- 9.-Ana ECHEVARRÍA ARSUAGA, «Esclavos musulmanes en los hospitales de cautivos de la orden militar de Santiago (siglos XII y XIII, *Al-Qantara*, XXVIII, 2 (juliol-desembre), Maria Teresa FERRER MALLOL, «La redempció de captius a la Corona Catalano-aragonesa (segle XIV)», *Anuario de Estudios Medievales*, 15 (1985), p. 237-297; Francisco VICENTE NAVARRO, «Las órdenes militares en la frontera de

- Aragón y Valencia (siglos XIII-IV)», *Bajar al reino. relaciones sociales, económicas y Comerciales entre Aragón y Valencia: siglos XIII-XIV*, Esteban SARASA SÁNCHEZ (coord.), Saragossa, 2017, p. 149-166;
- Josep M. SANS I TRAVÉ, «Els templers catalans, propietaris d'esclaus», *op. cit.* p. 309-324;
- Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XI(1911), p. 61-75, especialment p. 72;
- Joaquim MIRET I SANS; Josep M. SANS I TRAVÉ, «Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons uns inventaris de 1289», *Sacra Militia*, 3 (2002), p. 1-42;
- Ana ECHEVARRÍA ARSUAGA, «Esclavos musulmanes en los hospitales de cautivos de la orden militar de Santiago (siglos XII i XIII)», *Al-Qantara*, XXVIII 2 (juliol-desembre 2007), p. 465-488.
- 10.-Cristian GUZZO, «Schiavi saraceni al servizio dei Templari: note e considerazioni, a Commilitones Christi», *Miscellanea di studi per il Centro Italiano di Documentazione sull'Ordine del Tempio*. MMXI MMXVI, a cura di Sergio Sammarco, Lisanti Editore, Roma, 2016, p. 247-261.
- 11.-Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, *op. cit.* p. 130-131.
- 12.-Es pot veure aquesta col·laboració dels monjos, presidits pel prior, en el violent i brutal episodi del Codòs a Josep M. SANS I TRAVÉ, *La colonització de la Conca de Barberà després de la conquesta feudal. El cas de Vimbodí (1149?/1151 -1200)*, Consell Comarcal de la Conca de Barberà-Cossetània edicions, Valls, 2002, p. 49-52
- 13.-Agustí ALTISENT, *op. cit.* p.142-144.
- 14.-Agustí ALTISENT, *op. cit.* p. 144-145.
- 15.-Agustí ALTISENT, *op. cit.* p. 144.
- 16.-Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XI (1911), p. 61-75, i especialment p. 62-72.
- 17.-Josep M. SANS I TRAVÉ, «Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons uns inventaris de 1289», *Sacra Militia*, 3 (2002), p. 47-88, especialment p. 67-88, on es publica el text de l'inventari.
- 18.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans, propietaris d'esclaus*, *op. cit.*, p. 319-320.
- 19.-Ramon SAROBE I HUESCA, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, volum I, Fundació Noguera, Barcelona, 1998, doc. 12, p. 95-96.
- 20.-Cristian GUZZO, «Schiavi saraceni al servizio dei Templari: note e considerazioni, a Commilitones Christi». *Miscellanea di studi per il Centro Italiano di Documentazione sull'Ordine del Tempio*. MMXI-MMXVI, a cura di Sergio Sammarco, Lisanti Editore, Roma, 2016, p. 252-253.
- 21.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *El Rourell, una preceptoría del Temple al Camp de Tarragona (1162?-1248)*, *Boletín Arqueológico* (Tarragona), 4, 133-140 (1976-1977), p. 133-208 i especialment p. 160.

- 22.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Pergamí 1.161 de Jaume I. Es pot veure la transcripció parcial d'aquest document a Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *op. cit.* p. 73, nota 1.
- 23.-Si és aquest personatge se sap que el mes de setembre de 1267 va comprar una esclava blanca sarraïna, anomenada Axa, a un senyor d'Alcanyís, el venedor de la qual va assegurar-li «que no s'orinava al llit, ni era robada, raptada ni fugada, ni fruit de pau i treva dels reis d'Aragó i Castella, ni endimoniada, ni 'gutta cadens', ni estulta o cristiana, sinó sarraïna, filla de sarraí i sarraïna (Vegeu José Luís CORTÉS LÓPEZ, «Esclavos en medios eclesiásticos entre los siglos XII-XIV: apuntes para el estudio de la esclavitud en la Edad Media, *Espacio, Tiempo y Forma* Serie III, Hª Medieval, t. V 1992, p. 433.
- 24.-Sobre els esclaus fugats vegeu Charles VERLINDEN, «Esclaves fugitifs et assurances en Catalogne (XIV-XVe siècles)», *Annales du Midi*, 62, núm.12 (1950), p. 301-328; Roser SALICRÚ I LLUCH, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV. L'assegurança contra fugues*, CSIC, Barcelona, 1998; Josep HERNANDO, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat (segle XIV)*, CSIC Institució Milà i Fontanals- Departament d'Estudis Medievals, Barcelona, 2003.
- 25.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Pergamí 1.161 de Jaume I (2na. part).
- 26.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Pergamí 1.161 de Jaume I.
- 27.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Pergamí 1.674 de Jaume I. La seva transcripció parcial es pot veure a Joaquim MIRET I SANS, «La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la Edad Media», *Revue Hispanique*, XLI (1917), extret de 109 pàgines (traducció catalana: *L'esclavitud a Catalunya en els darrers temps de l'Edat Mitjana*, Editorial BASE, Barcelona, 2020), p. 10; Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», p. 73, nota 2.
- 28.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Perg. 1.806 de Jaume I. La seva transcripció parcial es pot veure a Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *op. cit.* p. 73, nota 3.
- 29.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Perg. 1.907 de Jaume I. La seva transcripció parcial es pot veure a Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les «cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *op. cit.* p. 74, nota 1.
- 30.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Perg. 1.914 de Jaume I. La seva transcripció parcial es pot veure a Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *op. cit.* p. 74, nota 2.

- 31.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Perg.1.924 de Jaume I. La seva transcripció molt parcial es pot veure a Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *op. cit.* p. 74, nota 3.
- 32.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Perg. 2.237 de Jaume I. La seva transcripció parcial es pot veure a Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *op. cit.* p. 74, nota 4.
- 33.- Arxiu Reial de Barcelona, Ordes Militars, Armari 13, Barberà, perg. 45.
- 34.-Arxiu Reials de Barcelona, Cancelleria, Perg. 1.483 de Jaume I.
- 35.-Eduard SERRA VALENTÍ, «Ser esclau a la Girona Medieval (1369-1486), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, (Girona), LIV (2013), p. 340.
- 36.-Josep M. SANS I TRAVÉ, «Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons uns inventaris de 1289», *Sacra Militia*, 3 (2002), p. 69.
- 37.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, Col·lecció Els ordes militars, Pagès editors, Lleida, 2008, p. 165-166.
- 38.-José I. PADILLA LAFUENTE, «La construcció d'un enginy hidràulic. Els comptes del molí batan de Gardeny (1290-1291)», *Ilerda* (Lleida) 49 (1991), p. 111.
- 39.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans, propietaris d'esclaus*, *op. cit.* p. 323.
- 40.-Laureà PAGAROLAS I SABATÉ, *Els Templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde (1213-1312)*, vol. I, Tarragona, 1999, p. 130 i 261.
- 41.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons uns inventaris de 1289*, «*Sacra Militia*», 3(2002), p. 67-88.
- 42.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, Col·lecció Els ordes militars, Pagès editors, Lleida, 2008, p. 39.
- 43.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 40-41.
- 44.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 61.
- 45.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 61-70.
- 46.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 68.
- 47.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 68.
- 48.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 79.

- 49.- Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 79.
- 50.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 125-131.
- 51.-Josep ALANYÀ I ROIG, *El setge al castell templer d'Ascó (Ribera d'Ebre)*, a *Actes de les Jornades Internacionals d'Estudi sobre els Orígens i expansió de l'Orde del Temple a la Corona d'Aragó (1120-1200). Tortosa 7,7, 8 i 9 de maig de 2004, coordinat per Josep M. Sans i Travé i Josep Serrano i Daura*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 2010, p. 393-428.
- 52.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 147.
- 53.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 334.
- 54.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 335-336.
- 55.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 336.
- 56.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 336.
- 57.-Es pot veure com es van organitzar els diversos grups de comandes al mapa que vaig elaborar a Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 335.
- 58.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 338-339.
- 59.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 268-275.
- 60.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 287.
- 61.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Reg. 291, f. 115v-116r.
- 62.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Reg. 291, f. 117r.
- 63.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Reg. 291, f. 138v-139r.
- 64.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Reg. 291, f.140r.
- 65.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Reg. 291, f. 115v-116r.
- 66.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Reg. 291, f. 115v-116r.
- 67.-Josep M. SANS I TRAVÉ, «Els templers catalans, propietaris d'esclaus», *op. cit.* p. 323.
- 68.-Arxiu Reial de Barcelona, Cancelleria, Reg. 291, f. 184r.
- 69.-Josep M. SANS I TRAVÉ, «Els templers catalans, propietaris d'esclaus», *op. cit.* p. 322.
- 70.-En l'inventari *post mortem* que es confeccionà després del traspàs de fra Guillem de Guimerà s'esmenta «la cambra dels esclaus», situada, però, en el «palau nou» que havia fet bastir l'esmentat prior (Vegeu Josep M. SANS I TRAVÉ, *Guillem de Guimerà, frare de l'Hospital, President de la Generalitat i gran prior de Catalunya (Ciutadilla, segona*

- dècada del segle XIV Barberà, 19 de juliol de 1396). *Discurs d'ingrés ... a la Reial Acadèmia de Doctors ... el 12 de febrer de 2008*, Reial Acadèmia de Bones Lletres Publicacions, LLeida, 2008, p. 117.
- 71.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, op. cit. p. 346 i 358-364.
- 72.-Josep M. MADURELL I MARIMON, «Los seguros de vida de los esclavos de Barcelona (1453-1523)», *Anuario de Historia del Derecho Español*, XXV (1955), p. 124-125.
- 73.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, op. cit. p. 363-364.
- 74.-Pel que fa a Mallorca es pot veure Gabriel JOVER AVELLÀ- Antoni MAS I FORNERS i Ricard SOTO COMPANYY, *Colonització feudal i esclavitud, Mallorca 1230 1350*, «Recerques» 52-53 (2006), p. 19 48; Ricard SOTO y COMPANYY, *La conquista de Mallorca y la creación de un mercado de esclavos*, a *Les esclavatges en Mediterrannée. Espaces et dynamiques économiques*, Fabienne P. Guillén et Salah Trabelsi (dir.), Casa de Velázquez, Madrid, 2012, p. 63-76.
- 75.-R.I. BURNS, *Muslims as Property: Slavery Episodes in the Realms of Aragon 1241.1291, Sharq al-Andalus* 14-15 (1998), p. 61-80; Francisco Javier MARZAL PALACIOS, *La esclavitud en Valencia durante la Baja Edad Media (1375-1425)*, Tesi doctoral presentada a la Universitat de València el 22 de juny de 2006, p.230-240.
- 76.-Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Esclaus i lliberts orientals a Barcelona. Segles XIV i XV», *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona, del 27 al 29 de maig de 1999*, CSIC, Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, Anuario de Estudios Medievales, Annex 38, Barcelona, 2000, p. 167-168.
- 77.-Maria Teresa FERRER i MALLOL, «Esclaus i lliberts orientals...». op. cit p. 168
- 78.-Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», op. cit. p. 74.
- 79.-Vegeu pel que fa a Barcelona Josefina MUTGÉ I VIVES, «Les ordinacions del municipi de Barcelona sobre els esclaus a De l'esclavitud a la llibertat». *Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana, Actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona, del 27 al 29 de maig de 1999*, CSIC, Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, Anuario de Estudios Medievales, Annex 38, Barcelona, 2000, p. 246-264.
- 80.-Aquest comanador no apareix a la relació de responsables de la casa elaborada per Miret i Sans (Vegeu Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics. Introducció de Josep M. Sans i Travé*, Col·lecció Els Ordes Militars, Pagès editors, Lleida, 2006, p. 517).

- 81.-Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *op. cit.* p. 73, nota 2. Segons Miret exercí el seu càrrec entre 1262-1273 (Vegeu Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics. Introducció de Josep M. Sans i Travé*, Col·lecció Els Ordes Militars, Pagès editors, Lleida, 2006, p. 517).
- 82.-Aquest comanador tampoc apareix en la llista elaborada per Miret i Sans (Vegeu Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics. Introducció de Josep M. Sans i Travé*, Col·lecció Els Ordes Militars, Pagès editors, Lleida, 2006, p. 517).
- 83.-A la relació de comanadors de Barberà elaborada per Miret tampoc apareix en aquest any l'exercici de comanador per aquest frare, que segurament deuria ser simplement un membre de la comunitat o potser el cambrer, a qui pertocaven més especialment aquestes aspectes econòmics. (Vegeu Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics. Introducció de Josep M. Sans i Travé*, Col·lecció Els Ordes Militars, Pagès editors, Lleida, 2006, p. 517).
- 84.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 363.
- 85.-Josep M. SANS I TRAVÉ, *La fi dels templers catalans*, *op. cit.* p. 363-364.

Rebuda: **Juliol 2023.**

Valoració: **Redacció.**

Acceptació: **Setembre 2023.**